

Τὸ καθεστὼς τοῦ Δικαίου τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν Θρησκευμάτων στὸ πλαίσιο τῆς (νομικὰ ἐνιαίας καὶ Ἐνωμένης) Εὐρώπης

ΑΡΧΙΜ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Δ. ΠΑΠΑΘΩΜΑ*

Στὴν Θεσσαλονίκη, στὶς ἀρχὲς Ἰουλίου 2016, καὶ στὴν ἐκεῖ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου, παρουσιάσθηκε σὲ προβλεπόμενη συνεδρία μία ἀξιόλογη Διδακτορικὴ Διατριβὴ Κανονικοῦ Δικαίου ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ ἐξαιρέτου συναδέλφου Νικολάου Μαγγιώρου, Ἐπικ. Καθηγητῆ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου τῆς οἰκείας Σχολῆς, στὴν ὁποία ὁ ὑποφαινόμενος ἦταν μέλος τῆς Τριμελοῦς Εἰσηγητικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τῆς Ἐπιτροπῆς κρίσης. Ἡ κ. ὑποψηφία, Δρ. Ἐλεονώρα Α. Γιασιδίου, μία νέα καὶ φέρελπις ἔρευνήτρια, καταπιάστηκε μὲ ἓνα σύγχρονο, ἐπίκαιρο καὶ ὑπὸ διαμόρφωση ἀκόμη ἀντικείμενο, πὺν ἐνδιαφέρει τόσο τοὺς ἐκκλησιαστικολόγους ὅσο καὶ τοὺς κανονολόγους, ἀλλὰ καὶ ὄλους ὅσοι ἐνασχολοῦνται μὲ τὸ Δίκαιο τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν Θρησκευμάτων. Ἡ διδακτορικὴ ἐργασία τιλοφορεῖται: *Ἡ σπουδὴ τοῦ Δικαίου τῶν Θρησκευμάτων στὸ πλαίσιο τῆς ἐνιαίας Εὐρωπαϊκῆς Ἀνώτατης Ἐκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη 2016, σὲ 462 πυκνογραμμένες σελίδες, καὶ ἀποτελεῖ τὴν συμπτυγμένη μορφή μίας ἐκτεταμένης καὶ πληθωρικῆς ἔρευνας πὺν προ-κατατέθηκε καὶ πὺν ἀριθμοῦσε πρὶν ἀπὸ τὴν σύμπτυξή τῆς συνολικὰ 1187 σελίδες σὲ δύο τόμους, μὲ πλουσιώτατη βιβλιογραφία καὶ διευκρινιστικούς πίνακες, ὅπως ἀπαιτεῖ μία ἐκτεταμένη συγκριτικὴ ἐπιστημονικὴ μελέτη.

Ἡ προβληματικὴ τῆς Διατριβῆς παραπέμπει σὲ μία πρόταση ἔρευνας, πὺν ἀποτελεῖ μία ἐπίσημη πρώτη στὴν Ἑλλάδα συστηματικὴ καταγραφή καὶ ταξινόμηση τῆς παρουσίας τοῦ Δικαίου τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν Θρησκευμάτων (ΔΕΘ) στὸν χῶρο τῆς ἐνιαίας Εὐρωπαϊκῆς πραγματικότητας καί, ταυτόχρονα, τῆς εἰσαγωγῆς τῆς στὸ ἐπίπεδο τῆς Ἀνώτατης Ἐκπαίδευσης σὲ συγκριτικὴ προ-

* Ὁ Ἀρχιμ. Γρηγόριος Δ. Παπαθωμᾶς εἶναι Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

οπτική. Ἡ διαπίστωση τῆς ὑπαρξης ἐνὸς μωσαϊκοῦ Ἐκκλησιῶν καὶ Θρησκευιῶν στὸν Εὐρωπαϊκὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ χῶρο, οἱ ὁποῖες [Ἐκκλησίες καὶ Θρησκευεῖς] ἀλληλεπιδροῦν μὲ τὶς τοπικὲς καὶ ἐθνικὲς κοινωνίες στὸ νομοθετικὸ γίγνεσθαι τῶν ἐπιμέρους Εὐρωπαϊκῶν Κρατῶν, καθιστᾷ ἀναγκαία τὴν σπουδὴ τῆς ἐν λόγῳ θεματικῆς περιοχῆς τόσο γιὰ τὴν Ἐκκλησία κατ' οὐσίαν ὅσο καὶ γιὰ τὴν Πολιτεία κατὰ προτεραιότητα (ἐπειδὴ αὐτῆς τῆς τελευταίας τῆς ἀνήκει ἐξ ὀρισμοῦ ἢ θεσμικῆ πρωτοβουλία συνάντησης τῶν δύο αὐτῶν μεγεθῶν). Στὴν ἀμφίσημη σχέση, ὅμως, ὑφίσταται καὶ ἡ de facto φυσικὴ καὶ ἀναμφισβήτητη αὐτὴ παρουσία τῶν Θρησκευμάτων, γεγονός πὸ διευρύνει τὸ πεδίο καὶ τὰ ἐπίπεδα αὐτῶν τῶν διμερῶν ἢ/καὶ πολλαπλῶν σχέσεων. Ἡ ἀνάγκη συστηματικῆς μελέτης, καταγραφῆς καὶ ἀνάλυσης τῆς γένεσης τῆς διαμόρφωσης καὶ τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν τοῦ ἀντικειμένου τοῦ Δικαίου τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν Θρησκευμάτων (ΔΕΘ), ὅπως αὐτὴ ἀναδύθηκε τόσο στὸ πλαίσιο σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ὅσο καὶ στὰ Ἀνώτατα Ἐκπαιδευτικὰ Ἰδρύματα, ἀναδείχθηκε στὴν διάρκεια τῶν τελευταίων ἐτῶν ὡς ἐργαλεῖο σπουδῆς καὶ ὡς συμβολὴ στὴν μελέτη τοῦ ἀκανθώδους ζητήματος ἀκριβῶς αὐτῶν τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας. Ἔτσι, ἡ κ. Γιατσίδου εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ λάβει μέρος καὶ νὰ παρακολουθήσει τὴν πορεία τοῦ Δικτύου EuReSIS στὸ πλαίσιο τῆς συνεργασίας τῆς μὲ τὸν ἐπιβλέποντα καθηγητὴ κ. Μαγγιώρο, ἐνῶ τὸ θέμα τὸ ἐμπνεύστηκε κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τοῦ αὐτοῦ Εὐρωπαϊκοῦ θεματικοῦ Δικτύου EuReSIS Net (European Studies on Religion and State Interaction 2006-2010), στὸ ὁποῖο συμμετείχαν 32 Εὐρωπαϊκὰ Πανεπιστήμια καὶ τὸ ὁποῖο χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση, καὶ εἶχε συντονιστὴ τὸ Τμῆμα Θεολογίας τοῦ ΑΠΘ. Καρπὸς τοῦ Δικτύου ἦταν ἡ ἔκδοση ἐνὸς συλλογικοῦ τόμου μὲ τίτλο “Teaching about Religion and State Interaction: An Analysis on Religion and State Studies in Europe”, ed. Nikos Maghioros, Thessaloniki, 2010. Ὁ συλλογικὸς αὐτὸς τόμος, ἡ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς συγγραφεῖς καί, κυρίως, ἡ διαπίστωση ἔλλειψης σχετικῶν ἐργασιῶν ἀπετέλεσε τὴν ἀφετηρία γιὰ τὴν διατριβὴ τῆς κ. Ὑποψηφίας.

Μέσα ἀπὸ τὴν παρουσιασθεῖσα ἔρευνα, ἀναδεικνύεται κατ' ἀρχὰς ὅτι ἀρχίζουν νὰ ἀναπτύσσονται Δίκτυα σὲ διάφορες Εὐρωπαϊκὲς χῶρες μὲ σκοπὸ τὴν μελέτη αὐτοῦ τοῦ θεματικοῦ πεδίου. Τὸ κάθε Δίκτυο ἔχει σαφῶς διεπιστημονικὸ χαρακτήρα –μὲ πλειοδοσία τῆς διακριτῆς ἀντικειμενικότητας, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῶν ἴσων ἀποστάσεων– καὶ ἐπιδιώκει μεταξὺ ἄλλων νὰ προσεγγίσει γιὰ πρώτη φορὰ σὲ πανευρωπαϊκὸ ἐπίπεδο τὸ πλαίσιο ἀνάπτυξης τοῦ Δικαίου τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν Θρησκευμάτων στὸ Εὐρωπαϊκὸ κοινωνικὸ γίγνεσθαι καὶ στὰ Εὐρωπαϊκὰ Πανεπιστήμια. Τὸ Δίκτυο ἀσχολεῖται μὲ ζητήμα-

τα σχετικά με τον ρόλο των θρησκευτικών αντιλήψεων στην διαμόρφωση συμπεριφορών, την καθιέρωση της ανεξιθρησκίας, την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας, το φαινόμενο του φονταμενταλισμού, τις σχέσεις της θρησκείας με την δημοκρατία, τους όρους και τις μορφές πραγματοποίησης ενός οίκουμενικού και διαθρησκειακού διαλόγου, κ.ο.κ.

Η μελέτη αυτή έχει ως βάση το ισχύον νομικό πλαίσιο που ρυθμίζει τις σχέσεις Πολιτείας-Έκκλησιών και Θρησκευμάτων στα διάφορα Ευρωπαϊκά κράτη, λαμβάνοντας υπ' όψιν ιστορικές και σύγχρονες κοινωνικές παραμέτρους, οι οποίες μεταξύ άλλων προσδιορίζουν τις εθνικές επιλογές σε κάθε Κράτος. Η ανάδειξη των διαφορών συστημάτων του Δικαίου των Θρησκευμάτων στον ακαδημαϊκό ευρωπαϊκό χώρο με παράλληλη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας-Έκκλησιών και Θρησκευμάτων υπό το πρίσμα των αρχών της θρησκευτικής ισότητας και ελευθερίας αντικατοπτρίζει την θέση και την σημασία του Δικαίου των Έκκλησιών και των Θρησκευμάτων στον προφανή ενιαίο χώρο της Ανώτατης Ευρωπαϊκής Εκπαίδευσης. Η έρευνα αναδεικνύει τους παράγοντες που επηρέασαν ιστορικά την διαμόρφωση των σχετικών Προγραμμάτων Σπουδών στον χώρο της Ανώτατης Εκπαίδευσης, καθώς και εκείνους που συνέβαλαν στην σύγχρονη θέση του Δικαίου των Έκκλησιών και των Θρησκευμάτων στον Ευρωπαϊκό ακαδημαϊκό χώρο.

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την έρευνα, που εκτίθεται μέσα στις πολυάριθμες σελίδες της Διατριβής της Δρος Γιατσίδου, και την μελέτη της θέσης του Δικαίου των Έκκλησιών και των Θρησκευμάτων, τόσο από την ιστορική καταγραφή όσο και από την ισχύουσα θέση του Δικαίου των Έκκλησιών και των Θρησκευμάτων εντός του ιστορικού-κοινωνικού-νομικού πλαισίου του κάθε Κράτους μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε και εξελίχθηκε, διατυπώνονται επιγραμματικά παρακάτω με συστηματικό τρόπο και διακρίνονται ως γενικά και ειδικά.

Α. Πολιτεία και Δίκαιο των Έκκλησιών και των Θρησκευμάτων στην (Ένωμένη) Ευρώπη

Τα σπουδαιότερα γενικά συμπεράσματα που αναδεικνύονται από την μέχρι τώρα έρευνα είναι τα ακόλουθα:

1. Οι γεωγραφικά γειτονικές χώρες παρουσιάζουν τις περισσότερες φορές κοινά χαρακτηριστικά που όφειλονται στο ιστορικό παρελθόν τους, στην παρό-

μοια ρύθμιση τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας-Πολιτείας, γεγονός πού ἐπηρέασε καί διαμόρφωσε τὸν προσανατολισμὸ τοῦ Δικαίου τῶν Θρησκευμάτων στὸ πλαίσιο τῆς (ἐκάστοτε) ἐθνικῆς πολιτικῆς.

2. Εἶναι γεγονός πὼς θεμελιώδη ρόλο στὴν διαμόρφωση τῶν Εὐρωπαϊκῶν συστημάτων τῶν σχέσεων Θρησκείας-Πολιτείας ἔπαιξε ὁ Χριστιανισμός. Τὸ γεγονός αὐτὸ φαίνεται πὼς ἔχει διαχρονικὰ ἐπηρεάσει βαθειὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ Δικαίου τῶν Θρησκευμάτων στὰ Κράτη-Μέλη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης καί κατ' ἐπέκταση ἔχει προσδιορίσει τὴν θέση τοῦ Δικαίου τῶν Θρησκευμάτων στὴν ἐκασταχοῦ πολιτειακὴ ἐπικράτεια.

3. Τὸ νομικὸ καθεστῶς τῶν Ἐκκλησιῶν καί τῶν Θρησκευτικῶν κοινοτήτων στὰ Κράτη-Μέλη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης δὲν εἶναι ὁμοίομορφο, καί αὐτὸ ὀφείλεται στὸ κοινωνικὸ καί πολιτικὸ πλαίσιο τῶν χωρῶν, καθὼς καί στὸν τρόπο αὐτοπροσδιορισμοῦ τῶν Ἐκκλησιῶν καί τῶν Θρησκευμάτων, μὲ ὁμολογιακὲς καί θρησκειακὲς ἀντιλήψεις ἀντίστοιχα. Ἄρα, σὲ πανευρωπαϊκὸ ἐπίπεδο, θὰ πρέπει νὰ διακριθοῦν οἱ Χριστιανικὲς ὁμολογίες ἀπὸ τὶς διαφορὲς Θρησκειακὲς ἀντιλήψεις καί δοξασίες. Ἔτσι, τὰ ἰσχύοντα συστήματα τοῦ Δικαίου τῶν Θρησκευμάτων μποροῦν νὰ διακριθοῦν σὲ τέσσερις (4) κατηγορίες:

α. Κράτη μὲ ἐπίσημη ἐπικρατοῦσα Θρησκεία (Δανία, Ἡνωμένο Βασίλειο, Ἑλλάδα)·

β. Ἀπόλυτος χωρισμὸς Κράτους-Θρησκευμάτων (Βέλγιο, Γαλλία, Ὁλλανδία, Σλοβενία, Πορτογαλία)·

γ. Κράτη πού ἐνισχύουν κάποιο Θρήσκευμα (Κύπρος, Μάλτα, Σουηδία, Φιλανδία, Πολωνία)· καί

δ. Διακριτοὶ ρόλοι (ἤπιος χωρισμὸς) Κράτους-Ἐκκλησίας καί παράλληλα κοινὴ δράση καί συνεργασία (Ἑσθονία, Λεττονία, Λιθουανία, Τσεχικὴ Δημοκρατία, Σλοβακία, Οὐγγαρία, Λουξεμβούργο, Αὐστρία, Γερμανία, Ρουμανία, Βουλγαρία, Ἰρλανδία, Ἰταλία, Ἰσπανία). Φαίνεται σὲ αὐτὰ τὰ Κράτη νὰ ἐπικρατεῖ τὸ σύστημα τῆς συνεργασίας Ἐκκλησίας-Κράτους, καθὼς καί ὅτι σὲ ὅλα τὰ Κράτη-Μέλη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης, ἀναγνωρίζεται ὁ ρόλος τῆς θρησκείας στὴν δημόσια σφαῖρα καί θεωρεῖται ὡς παράγοντας πού θὰ μπορούσε νὰ συμβάλει στὴν διαμόρφωση καί, εἰδικώτερα, τὴν σπουδὴ καί εὐρύτερη γνώση τοῦ Δικαίου τῶν Θρησκευμάτων.

5. Οἱ διαφορὲς πού παρατηροῦνται σήμερα μεταξὺ τῶν ἐσωτερικῶν συστημάτων Δικαίου τῶν Θρησκευμάτων ἔχουν τὶς ρίζες τους στὸ ἱστορικὸ παρελθὸν τῆς Εὐρώπης καί ἰδίως στὴν Μεταρρύθμιση. Ἱστορικὰ γεγονότα προσδιόρισαν τὴν γέννηση τῆς ἐπιστήμης τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου, καί συνέβαλαν στὴν στα-

διακή διαμόρφωση τῆς συγκεκριμένης θεματικῆς περιοχῆς μέχρι τὶς ἡμέρες μας. Εἰδικότερα, ἡ διαμόρφωση τοῦ *Δικαίου τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν Θρησκευμάτων* (ΔΕΘ) συνυφαίνεται μὲ:

α. τὸ δικαίωμα τοῦ αὐτοκράτορα παλαιότερα καὶ τοῦ ἡγεμόνα μεταγενέστερα, καθὼς καὶ τοῦ Κράτους σήμερα, νὰ νομοθετεῖ,

β. τὴν ἀποδοχὴ ἐκ μέρους τῆς Προτεσταντικῆς Ἐκκλησίας τῶν ἡγεμονικῶν ἐπεμβάσεων σὲ θρησκευτικὰ θέματα καὶ τῆς ἀναγνώρισης τοῦ σχετικοῦ παραγωγου Δικαίου ὡς *Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο*,

γ. τὴν παράλληλη συνύπαρξη, ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. καὶ ἐντεῦθεν, δύο νομοθετικῶν ἐξουσιῶν, τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Κράτους, καὶ τῆς ταυτόχρονης ἐκκλησιαστικῆς ὑποχρέωσης γιὰ σεβασμὸ τῆς πολιτειακῆς ἔννομης τάξης καὶ τοῦ Δικαίου ποὺ νομοθετικὰ αὐτὴ διαμόρφωνε,

δ. τὰ ἔργα τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ τὴν διάκρισή τους σὲ ἔργα ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ Δίκαιο, τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, καὶ σὲ ἔργα ποὺ ἀφοροῦν στὴν νομοθεσία, ἢ ὁποῖα προέρχεται ἀπὸ τὴν βασιλική/κρατική ἐξουσία,

ε. τὶς σημαντικὲς ἀλλαγὲς ποὺ ἐπῆλθαν στὶς σχέσεις Κράτους-Ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν 19ο καὶ 20ὸ αἰ. καὶ τὴν διαμόρφωση τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου,

στ. τὸν θεματικὸ συνδυασμὸ τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου καὶ τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου, καὶ τὴν δημιουργία τοῦ νέου ἀντικειμένου, τοῦ *Utriusque Iuris*,

ζ. τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἔννομιας, κατὰ τὸν 18ο αἰ., τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου ὡς Κανονικὸ Δίκαιο ἀνθρώπινης ἐκκλησιαστικῆς προέλευσης καί, στὴν συνέχεια, τὴν ἀντικατάσταση τοῦ ὅρου «Κανονικὸ Δίκαιο» στὶς Μεταρρυθμισμένες χώρες καὶ τὴν νέα σημασία του ὡς «Δίκαιο τῶν Ἐθνικῶν Ἐκκλησιῶν»,

η. τὴν συσχέτιση τῆς ἔκφρασης «Κανονικὸ Δίκαιο» μὲ τὴν μεσαιωνικὴ χριστιανικὴ δημοκρατία καὶ τὴν σύνδεση τοῦ ὅρου «Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο» μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία, ποὺ νομοθετεῖ ἢ ποὺ ἐπηρεάζει καθοριστικὰ τὴν παραγωγή νομοθετικῶν κειμένων,

θ. τὴν ἱεραρχικὴ δομὴ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, τὴν παγκόσμια θεσμικὴ παρουσία της καὶ τὴν ἄρνησή της γιὰ κάθε εἶδους κρατικῆς παρέμβασης στὶς ἐσωτερικὲς της ὑποθέσεις,

ι. τὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ τῶν παραδοσιακῶν ὁρίων τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, ἐξαιτίας τοῦ θρησκευτικοῦ πλουραλισμοῦ καὶ τῆς μεταβολῆς πλέον τοῦ περιεχομένου τοῦ ὅρου «Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο»,

ια. τὴν σημαντικὴ ἐπιρροή ποὺ ἀσκεῖ ἡ ἐξέλιξη τοῦ Δικαίου στὴν σχέση τῆς Πολιτείας μὲ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὰ Θρησκεύματα.

Β. Κανονικό Δίκαιο και Δίκαιο τῶν Θρησκευμάτων στήν (Ἐνωμένη) Εὐρώπη

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ δοθεῖ ἐδῶ καὶ ἓνα πανόραμα σπουδῶν τῶν θεσμικῶν πλαισίων τῶν Σχέσεων Ἐκκλησίας-Πολιτείας, γιὰ νὰ διαφανεῖ τὸ πολιτικὸ καὶ ἐκπαιδευτικὸ background, καὶ πῶς ἀλλὰ καὶ τί αὐτὸ ὑπαγορεύει. Ἔτσι, τὰ σπουδαιότερα *εἰδικὰ συμπεράσματα* ποὺ ἀναδεικνύονται ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1. *Στὰ Κράτη-Μέλη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης ἐν γένει, ἡ διδασκαλία τοῦ Δικαίου τῶν Θρησκευμάτων καταλαμβάνει ἰδιαιτέρο χῶρο στὸ πλαίσιο τῆς Ἀνώτατης Ἐκπαίδευσης καὶ συχνὰ προσεγγίζεται μὲ διεπιστημονικὸ τρόπο. Οἱ διαφορετικὲς ὀπτικὲς ὀφείλονται τόσο στὸν διαφορετικὸ τρόπο ὀργάνωσης τῆς Ἀνώτατης ἐκπαίδευσης ὅσο καὶ ἰδιαιτέρως στὰ διαφορετικὰ συστήματα τῶν σχέσεων Πολιτείας-Ἐκκλησίας καὶ Θρησκευμάτων.*

2. *Στὰ Κράτη ποὺ ἀναγνωρίζεται κάποιον θρήσκευμα ὡς ἐπίσημο [α], δηλ. στὴν Δανία, τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ Ἠνωμένο Βασίλειο, δὲν ὑπάρχει πλήρης ταύτιση στὸ περιεχόμενο τοῦ Προγράμματος Σπουδῶν τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν. Στὸ Ἠνωμένο Βασίλειο, δὲν ὑπάρχει συστηματικὴ ἐνασχόληση μὲ τὸ Κανονικὸ Δίκαιο στὶς Θεολογικὲς Σχολές, καθὼς οἱ Σχολές αὐτὲς ἔχουν μὴ ὁμολογιακὸ χαρακτήρα. Στὴν Δανία, λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν τὸ ἰσχύον μοναρχικὸ πολίτευμα στὴν διαμόρφωση τοῦ Προγράμματος Σπουδῶν καὶ μελετᾶται θεμελιωδῶς ἡ σχέση τοῦ Μοναρχικοῦ θεσμοῦ μὲ τὴν Ἐκκλησία. Στὶς Ἑλλαδικὲς Θεολογικὲς Σχολές, ἰδιαιτέρος λόγος γίνεται γιὰ τὸ Κανονικὸ Δίκαιο τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Κοντολογίς, στὰ προγράμματα τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν καὶ τῶν τριῶν αὐτῶν Κρατῶν ἀντικατοπτρίζεται ἡ σχέση θεσμικῆς συνεργασίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Κράτους. Οἱ Νομικὲς Σχολές ἀντίστοιχα, τὶς περισσότερες φορές, ἀσχολοῦνται γενικὰ μὲ τὸ Δίκαιο τῶν Θρησκευμάτων (πολλὲς φορές αὐτὸ γίνεται μὲ συγκριτικὸ τρόπο), καθὼς καὶ μὲ τὴν θρησκευτικὴ ἐλευθερία καὶ τὰ θρησκευτικὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, κ.ο.κ.*

3. *Στὰ Κράτη μὲ καθεστῶς χωρισμοῦ [β] (Γαλλία, Βέλγιο, Σλοβενία, Ὁλλανδία, Πορτογαλία), ἡ ἀκαδημαϊκὴ μελέτη τῶν σχέσεων Κράτους-Θρησκευμάτων δὲν ἀντιμετωπίζεται μὲ ἀπόλυτα ὅμοιο τρόπο. Στὴν Γαλλία, τὸ Βέλγιο καὶ τὴν Ὁλλανδία, τὸ ζήτημα προσεγγίζεται στὴν βάση τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου καὶ τῆς προστασίας τῶν Ἀνθρώπινων Δικαιωμάτων. Οἱ Ρωμαιο-Καθολικὲς Θεολογικὲς Σχολές ἐπικεντρώνονται στὴν μελέτη τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου καὶ σὲ κάποιες περιπτώσεις τὸ συνδέουν μὲ τὸ πολιτειακὸ Δίκαιο γιὰ τὰ Θρησκευμά-*

τα (περιπτώσεις Σλοβενίας και Πορτογαλίας). Τα κυριότερα διδακτικά θέματα που έντοπίζονται στις Νομικές Σχολές είναι το Δίκαιο των Θρησκειμάτων, το Δίκαιο αναφορικά με την θρησκευτική ελευθερία και οι σχέσεις Κράτους-Έκκλησίας. Στις Ολλανδικές Σχολές της Νομικής, το περιεχόμενο των σειρών, που αφορούν στο Δίκαιο πολιτειακής προέλευσης για τα Θρησκέυματα, δεν είναι σταθερό αλλά καθορίζεται με βάση τα ενδιαφέροντα των φοιτητών. Η μελέτη θεμάτων του Κανονικού Δικαίου έντοπίζεται στις γαλλικές και τις σλοβενικές Νομικές Σχολές.

4. *Στα Κράτη-Μέλη της Ένωσης που ενισχύουν κάποιο Θρήσκευμα [γ]* (Κύπρος, Μάλτα, Σουηδία, Φιλανδία, Πολωνία) έντοπίζονται παρόμοια χαρακτηριστικά όσον αφορά στην σπουδή του Θρησκειακού Δικαίου και των σχέσεων Πολιτείας-Θρησκειμάτων στις γειτονικές γεωγραφικά χώρες. Ειδικότερα, στην Κύπρο και την Μάλτα, δεν υπάρχει μελέτη των σχετικών θεμάτων σε μεγάλη έκταση, ενώ στις χώρες Σουηδία, Φιλανδία και Πολωνία διδάσκονται το Έκκλησιαστικό και το Κανονικό Δίκαιο, όπως και το ζήτημα των σχέσεων Κράτους-Έκκλησίας (κάποιες φορές αυτόνομα και κάποιες φορές σε σειρές για το Συνταγματικό Δίκαιο). Οι σουηδικές, φιλανδικές και πολωνικές Νομικές Σχολές μελετούν κυρίως την θρησκευτική ελευθερία, την νομική σχέση Κράτους-Θρησκειμάτων και την θέση τους στο πλαίσιο του Συγκροτικού Δικαίου. Η μελέτη του Κανονικού Δικαίου, ως αυτότελες γνωστικό αντικείμενο, δεν έχει λάβει ιδιαίτερη έκταση στις Νομικές Σχολές.

5. *Στα Κράτη όπου υπάρχει διάκριση και παράλληλη συνεργασία της Έκκλησίας και της Πολιτείας σε κάποια θέματα [δ]* (Έσθονία, Λεττονία, Λιθουανία, Τσεχική Δημοκρατία, Σλοβακία, Ούγγαρία, Λουξεμβούργο, Αυστρία, Γερμανία, Ρουμανία, Βουλγαρία, Ίρλανδία, Ίταλία, Ίσπανία), έντοπίζονται κάποια κοινά στοιχεία όσον αφορά στην σπουδή του Δικαίου των Θρησκειμάτων στις ομάδες των γειτονικών γεωγραφικά χωρών' ωστόσο αυτό δεν ισχύει για όλες τις περιπτώσεις. Στην Έσθονία, την Λεττονία και την Λιθουανία, η μελέτη των σχέσεων του Κράτους και των Θρησκειμάτων έχει περιορισμένη συχνότητα. Διδάσκονται μαθήματα Κανονικού Δικαίου της Ρωμαιο-Καθολικής Έκκλησίας και της Εύαγγελικής Λουθηρανικής Έκκλησίας. Η διαπίστωση αυτή δεν έχει καθολικό χαρακτήρα, αλλά αφορά σε μεμονωμένες περιπτώσεις. Οι Νομικές Σχολές έχουν εντάξει στο Πρόγραμμα Σπουδών τους την παρουσίαση θεμάτων από το πεδίο του Κανονικού και του Έκκλησιαστικού Δικαίου (όπως λ.χ. η σχέση της Ρωμαιο-Καθολικής Έκκλησίας με τα άλλα Θρησκέυματα).

Στην Τσεχία, την Σλοβακία και την Ούγγαρία, οι Νομικές Σχολές περιλαμβάνουν μαθήματα για το Δίκαιο πολιτειακής προέλευσης για τα Θρησκευόμενα, την θρησκευτική ελευθερία, το Δίκαιο των Θρησκευμάτων, τις σχέσεις Κράτους-Έκκλησίας, το Κανονικό Δίκαιο. Όσον αφορά στις Θεολογικές Σχολές, υπάρχουν ομοιότητες στα Προγράμματα της Τσεχικής και της Σλοβακικής Δημοκρατίας και αυτό είναι αναμενόμενο, καθώς μέχρι πρόσφατα οι δύο Δημοκρατίες αποτελούσαν ένα ενιαίο Κράτος. Στην Ούγγαρία, δεν υπάρχουν κρατικές Θεολογικές Σχολές, αλλά υπάρχει το Μεταπτυχιακό Ίνστιτούτο Κανονικού Δικαίου του Ρωμαιο-Καθολικού Πανεπιστημίου, το οποίο ερευνά και διδάσκει θέματα σχετικά με το Κανονικό και το Έκκλησιαστικό Δίκαιο. Οι Ρωμαιο-Καθολικές Θεολογικές Σχολές στην Τσεχία και την Σλοβακία ασχολούνται κυρίως με την δομή της Ρωμαιο-Καθολικής Έκκλησίας, τα ιερά μυστήρια, την νομική θέση των Έκκλησιών, το Δίκαιο των Θρησκευμάτων. Οι Προτεσταντικές Σχολές στην Σλοβακία μελετούν κυρίως το Δίκαιο που θέσπισε η Έκκλησία, καθώς και την κοινωνική διδασκαλία της Έκκλησίας.

Στην Γερμανία και την Αυστρία, η δομή της ακαδημαϊκής διδασκαλίας του θρησκευτικού Δικαίου είναι παρόμοια. Στην Γερμανία, η διδασκαλία του kirchenrecht στην Ανώτατη εκπαίδευση συντίθεται από την ιστορία του Δικαίου της Έκκλησίας, το Κανονικό Δίκαιο και το Δίκαιο πολιτειακής προέλευσης για τα Θρησκευόμενα. Στην Αυστρία η ακαδημαϊκή διδασκαλία του Κανονικού Δικαίου αποτελείται από την Ιστορία των θεσμών, το Κανονικό Δίκαιο της Ρωμαιοκαθολικής Έκκλησίας και το Έκκλησιαστικό Δίκαιο. Δεν υπάρχει ταύτιση των ερευνητών για το περιεχόμενο του γερμανικού όρου Kirchenrecht. Τα δύο Κράτη παρουσιάζουν ομοιότητες στην διδασκαλία των κυριότερων θεμάτων. Η ανάλυση των σχέσεων Κράτους-Έκκλησίας έντοπιζεται κυρίως στις Θεολογικές και τις Ιστορικές Σχολές της Γερμανίας, καθώς και στις Νομικές και Θεολογικές Σχολές της Αυστρίας. Και στα δύο Κράτη, οι Νομικές Σχολές παρουσιάζουν το Δίκαιο πολιτειακής προέλευσης για τα Θρησκευόμενα (τα θέματα που συχνότερα έντοπιζονται, είναι: το Έθνικό και Ευρωπαϊκό Δίκαιο για τα Θρησκευόμενα, η θρησκευτική ουδέτερότητα του Κράτους, η θρησκευτική ελευθερία) και το Κανονικό Δίκαιο (συχνότερα διδάσκονται το Διοικητικό Δίκαιο της Έκκλησίας και των χριστιανικών Έκκλησιών, η σχέση Κράτους-Έκκλησίας, η νομική θέση των θρησκευτικών κοινοτήτων, κ.λπ.). Θέματα του Κανονικού Δικαίου παρουσιάζονται και στις Ρωμαιο-Καθολικές και τις Ευαγγελικές Θεολογικές Σχολές των δύο Κρατών. Τα επίμερους θέματα από το πεδίο του Κανονικού Δικαίου που με μεγαλύτερη συχνότητα έντοπιζονται στις Ρωμαιο-

Καθολικές Σχολές είναι ή δομή της Ρωμαιοκαθολικής Ἐκκλησίας, τὰ Ἱερὰ Μυστήρια, ή νομική σχέση της Ρωμαιοκαθολικής Ἐκκλησίας με τὸ Κράτος, τὸ Κανονικὸ Δίκαιο τοῦ Γάμου. Ἀντίστοιχα, οἱ Εὐαγγελικὲς Σχολές ἐπικεντρώνονται στην ἱστορική σχέση της Ἐκκλησίας με τὸ Κράτος, τις νομικὲς πτυχές της Ἐκκλησίας καί, κυρίως, στο πολίτειακὸ Δίκαιο γιὰ τὰ Θρησκευάματα.

Στὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἰσπανία, παρατηρεῖται μερική ταύτιση στὰ Προγράμματα Σπουδῶν τῶν Νομικῶν Σχολῶν. Στις Σχολές καὶ τῶν δύο Κρατῶν, τὰ θέματα ποὺ με μεγαλύτερη συχνότητα συναντῶνται στὸ πεδίο τοῦ πολίτειακοῦ Δικαίου γιὰ τὰ Θρησκευάματα εἶναι ή ἀρχή της θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, ή νομοθεσία καὶ οἱ πηγές ποὺ ὀρίζουν τις σχέσεις Πολιτείας-Θρησκευμάτων, τὰ συστήματα τῶν σχέσεων Κράτους-Θρησκευμάτων στὸν Εὐρωπαϊκὸ χῶρο, τὸ Δίκαιο πολίτειακῆς προέλευσης γιὰ τὰ Θρησκευάματα. Τὸ ἀντικείμενο τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου μελετᾶται στὶς Νομικὲς Σχολές καὶ στὶς διακριτὲς Σχολές Κανονικοῦ Δικαίου. Κυρίως ἀναφέρονται θέματα σχετικὰ με τὴν Ρωμαιοκαθολικὴ πίστη καὶ τὴν Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία.

Στὴν Ἰρλανδία, τὴν Ρουμανία καὶ τὴν Βουλγαρία, τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων Κράτους-Ἐκκλησίας προσεγγίζεται στὶς Θεολογικὲς Σχολές. Τὸ Κανονικὸ Δίκαιο μελετᾶται μόνον στὴν Ρουμανία (Ὁρθόδοξες καὶ Ρωμαιο-Καθολικὲς Θεολογικὲς Σχολές, Νομικές) καὶ τὴν Βουλγαρία (Θεολογικὲς Σχολές).

Γ. Ἰσλαμικὸ καὶ Ἑβραϊκὸ Δίκαιο στὴν (Ἐνωμένη) Εὐρώπη

1. Κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, ή μελέτη τοῦ Ἰσλαμικοῦ Δικαίου στὰ Πανεπιστήμια ἔχει λάβει πιὸ συστηματικὴ καὶ ὀλοκληρωμένη μορφή καὶ αὐτὸ εἶναι λογικό, ἐὰν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι ή εἴσοδος καὶ ή παραμονὴ Μουσουλμάνων μεταναστῶν στὴν Εὐρώπη ἔχει ἀυξηθεῖ. Σὲ κάποια Κράτη, μαθήματα γιὰ τὸ Ἰσλαμικὸ Δίκαιο περιλαμβάνονται στὰ Προγράμματα σπουδῶν τῶν Νομικῶν Σχολῶν (Δανία, Ἡνωμένο Βασίλειο, Γαλλία, Βέλγιο, Σουηδία, Ἰταλία, Ἰσπανία, Ἰρλανδία), ἐνῶ σὲ ἄλλα Κράτη περιλαμβάνονται στὰ Προγράμματα τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν (Δανία, Ἑλλάδα, ὀλλανδία, Πορτογαλία, Τσεχία, Γερμανία, Αὐστρία, Ρουμανία). Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις, ὁ Ἰσλαμικὸς νόμος μελετᾶται καὶ στὰ Κέντρα Ἰσλαμικῆς πίστες. Τὰ θέματα ποὺ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀναλύονται, ἀφοροῦν στὴν ἱστορική προσέγγιση της ἰσλαμικῆς νομικῆς παρά-

δοσης καὶ δευτερευόντως συνδέονται μὲ σύγχρονα ζητήματα, ὅπως τὰ Ἀνθρώπινα Δικαιώματα, κ.λπ.

2. Ἡ μελέτη τοῦ Ἑβραϊκοῦ Δικαίου ἐντοπίζεται σὲ μικρότερο βαθμὸ συγκριτικὰ μὲ τὸ Ἰσλαμικὸ Δίκαιο, καὶ τὶς περισσότερες φορές αὐτὸ συμβαίνει στὶς Θεολογικὲς Σχολὲς ἢ στὶς Φιλοσοφικὲς Σχολὲς (Ἑλλάδα). Τὸ θέμα ποὺ συχνότερα μελετᾶται εἶναι τὸ Ταλμούδ. Κάποιες φορές στοιχεῖα τῆς Ἑβραϊκῆς νομοθεσίας παρουσιάζονται στὸ πλαίσιο τοῦ Συγκριτικοῦ Δικαίου τῶν Θρησκευμάτων καὶ ἐλάχιστες φορές σὲ σειρὲς γιὰ τὸν Ἑβραϊκὸ πολιτισμὸ.